

Vüsala NƏSİBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsinin elmi işçisi,

e-mail: yusala.nasibova1221@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.90>

QARABAĞ MİFOLOJİ MƏTNLƏRİNDƏ YARADILIŞ KONSEPSİYASI: TORPAQ VƏ ETNOSUN VƏHDƏTİ

Xülasə

Miflər hərfən “rəvayət, söyləmə” anlamında olsa da, onlar, əslində, cəmiyyətin inkişaf tarixinin ilk mərhələsi kimi bir “tarix”, yəni “mifik tarix”dir. Qarabağ folklor mühitində mifoloji mətnlərin (mifik əfsanə, rəvayət, nağılların, inanc mətnlərinin s.) kəmiyyət bolluğu və məzmun zənginliyi də Qarabağın qədim türk mühiti olduğunu, Azərbaycan türklərinin bu regionun yerli və ilkin əhalisi olduğunu birbaşa təsdiq edir. Qarabağ regionu miflərində öz əksini tapmış yaradılış konsepsiyası bəşər tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirir. Onlarda mifik Adam atanın da, dini Adəm atanın da tarixləri bir-birinə qovuşmuşdur. Mətnlərin həm məzmun, həm yaradılış konsepsiyası, həm dialektik-fəlsəfi ritorikası baxımından bütövlüyü, kamilliyi Qarabağın mif çağından tutmuş bu günə kimi məhz türk torpağı, Azərbaycan eli olduğunu birbaşa təsdiq edir. Qarabağdan toplanmış miflərdə bu regionun ən qədim sakinləri olan qıpçaq türklərinin necə yaranmasından da bəhs olunur. Gözü qıpq, yəni qıyıq insanların necə yaranmasından bəhs olunur. Gözü qıpq, yəni qıyıq insanların necə yaranmasından bəhs edən mif məhz onları nəzərdə tutur. Qıyıqgözlülük Qarabağ torpağının ən qədim və ilk sahiblərim olan qıpçaq türklərinə məxsus antropoloji keyfiyyətdir. Tarixdə onlar alban adı ilə qalmışlar. Qarabağın alban türkləri isə Çar Rusiyasının Qarabağa köçürdüyü ermənilər tərəfindən zorla erməniləşdirilməyə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: Folklor, mif, mifologiya, türk mifologiyası, Qarabağ, torpaq, etnos, erməni saxtakarlığı

Vüsala NASİBOVA

THE CONCEPT OF CREATION OF MYTHOLOGICAL TEXTS IN KARABAKH: UNITY OF THE EARTH AND ETHNOSIS

Summary

Despite the fact that “Myth”, as a term of Greek origin, which literally means “narration, story,” implying stories about Gods (Deities), spirits deified or associated with Gods by origin, heroes, ancestors, who acted at first, directly or indirectly participating in the creation of the world, its natural and cultural elements,

is in fact “history”, as the first stage in the history of the development of society, i.e. “mythical history”. Being a pattern, it is a demonstration of the inextricable connection between space and mythical thinking. The existence of a mythical image of a particular space in folklore speaks of the early history of the creators of this image in this space. Because mythology is the starting stage of human history. Thus, the myths that exist in space are mythical “impressions” of the early history of the collective that is its carrier in this space. In this regard, the dominance of mythological texts (mythical legends, narratives, fairy tales, sacred texts), quantitative abundance and richness of content in the Karabakh folklore environment indicates that Karabakh is an ancient Turkic environment, and the Azerbaijani Turks are the native and aboriginal population of this region.

Key words: Folklore, myth, mythology, Turkish mythology, Karabakh, land, ethnic group, Armenian falsifications

Вюсяля НАСИБОВА

КОНЦЕПЦИЯ СОЗДАНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ В КАРАБАХЕ: ЕДИНСТВО ЗЕМЛИ И ЭТНОСА

Резюме

Несмотря на то, что «Миф», как термин греческого происхождения, который буквально означает «повествование, предание», подразумевая рассказы о Богах (Божествах), духах, обожествленных или связанных с Богами по происхождению, героях, первопредках, которые действовали в первое время, прямо или косвенно участвуя в создании мира, его природных и культурных элементов, на самом же деле оно является «историей», как первым этапом истории развития общества, т.е. «мифической историей». Будучи закономерностью, оно является выражением неразрывной связи между пространством и мифическим мышлением. Существование мифического образа какого-либо пространства в фольклоре, говорит о ранней истории создателей этого образа в этом пространстве. Потому, что мифология является начальным этапом истории человечества. Таким образом, мифы, которые существуют в пространстве, являются мифическими «впечатлениями» ранней истории коллектива, являющегося его носителем в этом пространстве. В этом отношении преобладание мифологических текстов (мифических легенд, повествований, сказок, священных текстов), количественное изобилие и богатство содержания в карабахской фольклорной среде свидетельствует о том, что Карабах является древнетюркской средой, а азербайджанские турки являются коренным и исконным населением этого региона.

Ключевые слова: Фольклор, миф, мифология, турецкая мифология, Карабах, земля, этнос, армянские фальсификации

Giriş

“Mif” yunan mənşəli termin kimi hərfən “rəvayət, söyləmə” anlamında olub, tanrılar (ilahlər), ruhlər, ilahləşdirilmiş, ya da mənşəyi baxımından tanrılarla əlaqəli olan qəhrəmanlar, ilk zamanda fəaliyyət göstərmiş, dünyanın, onun təbii və mədəni ünsürlərinin yaradılışında birbaşa, ya da dolayısı ilə iştirak etmiş ilk əcdadlar haqqında əhvalatları nəzərdə tutsa da [37, 634], o, əslində, cəmiyyətin inkişaf tarixinin ilk mərhələsi kimi bir “tarix”, yəni “mifik tarix”dir. Bu cəhətdən, bir məhəllin miflərlə zənginliyi həmin miflərin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalqın o yerin köklü-köməcli, əzəli, ilkin sahibi olduğunu göstərir. Bu, bir qanunauyğunluq olub, məkanla mifik düşüncə arasında qırılmaz bağlılığın ifadəsidir. Folklorda hər hansı bir məkanın mifik obrazının mövcudluğu həmin obrazın yaradıcılarının o məkandakı ilk tarixindən soraq verir. Çünki mifologiya bəşər tarixinin ilkin pilləsidir. Odur ki, bir məkanda mövcud olan miflər onun daşıyıcısı olan kollektivin həmin məkandakı ilkin tarixinin mifik “təəssüratlarıdır”. Bu cəhətdən, Qarabağ folklor mühitində mifoloji mətnlərin (mifik əfsanə, rəvayət, nağılların, inanc mətnlərinin s.) kəmiyyət bolluğu və məzmun zənginliyi də Qarabağın qədim türk mühiti olduğunu, Azərbaycan türklərinin bu regionun yerli və ilkin əhalisi olduğunu birbaşa təsdiq edir.

Tədqiqat

Bütün dünya miflərinin məzmunundan və eyni zamanda onları tədqiq edən alimlərin tədqiqatlarından hasil olan yekun qənaət ondan ibarətdir ki, mifin mahiyyəti və funksional semantikasını “yaradılış” konsepti təşkil edir. Bu qanunauyğunluq türk mifoloji təsəvvürləri üçün dəyişməzdir. Bu cəhətdən, türk yaradılış miflərini Azərbaycan əfsanələri ilə əlaqədə araşdırmış Elçin Qaliboğlunun gəldiyi nəticələr diqqəti cəlb edir. Müəllifə görə:

- Hər bir mifologiyanın əsas mahiyyəti, əsas fəlsəfəsi yaradılışdır;
- Mifin yaradılış konsepsiyası bəşər düşüncəsinin mahiyyətini təşkil edir və müasir şüurda da yaşamaqda davam edir;
- Hər bir mifologiyayı təmsil edən miflər məzmunundan asılı olmayaraq, nəticə etibarilə dünyanın, insanın və onlara aid olanların necə meydana çıxmasını nəql edir;
- Türk mifologiyasının da əsasında yaradılış konsepti durur;
- Türk yaradılış mifini türk mifologiyasının bütün mətn tiplərində görmək mümkündür;
- Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi mifik konseptdir: bütün miflər yaradılış təcəssüm etdirir;
- Türk mifologiyası yaradılışın rəngarəng formalarını təqdim edir. Bu formalar sonradan inkişaf edərək zəngin türk mədəniyyətinin yaranmasına gətirmişdir.
- Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi türkün dünyaya baxışının, ictimai şüurunun əsasında durmaqla onu tarixin bütün çağlarında yaradıcı insana çevirmişdir [19, s. 31].

Müəllifin bu qənaətləri türk mifinin yaradılışla bağlı səciyyəsinə verməklə yanaşı, Qarabağ folklor mühitindən toplanmış mifoloji məzmunlu əfsanə və rəvayətlərin “yaradıcı” mahiyyətinin daha bir mühüm cəhətini görməyə imkan verir. Bu baxımdan, E.Qliboğlunun “türk yaradılış mifinin... türkü yaradıcı insana çevirməsi” haqqındakı qənaəti Qarabağın tarixi və müasir reallıqlarının fonunda tam təsdiq olunur. Qarabağın 30 illik erməni işğalı dövründə bu məkana tarixən yad, gəlmə ünsür olan ermənilər dünyada görünməmiş vəhşiliklər törətdilər: şəhərləri, kəndləri xaraba qoyub “ruhlar məkanına” çevirdilər, insanların başına dəhşətli oyunlar açıb amansızcasına öldürdülər. Bunun başlıca səbəbi erməni milli şüurunun bünövrəsini, mayasını, əsasını təşkil edən erməni mifik şüurunun “yaradıcı” yox, “dağıdıcı”, “məhvədicisi”, “yırtıcı”, “qamarlayıcı”, “fürsətçil” mahiyyət daşımasıdır. Bütün Qafqaz məkanına yad olan bu xalq Rusiya imperiyasının işğalçı siyasətinin aləti olaraq Qafqaza ayaq qoyduğu ilk gündən dünyanın bu gözəl bölgəsinin kosmoloji harmoniyasını pozub, ancaq xaos yaratmaqla məşğul oldu. Qarabağı da xaraba qoymalarının və nəticə etibarilə, burada yaşayanların kimliyindən asılı olmayaraq hamısını görünməz məhrumiyyət və fəlakətlərə düşürmələrinin başlıca səbəbi “erməni kimliyinin” mifoloji-identifikativ nüvəsinin “yaradıcı” yox, “dağıdıcı” xarakterli olmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, bu xalqın “sabit mifologiyası” da yoxdur. Hansı məkana tamahları düşürsə, əvvəlcə o məkən haqqında saxta miflər və saxta tarixlər yaradırlar. Məhz mifoloji kimliklərinin dağıdıcı (xaosyaradıcı) mahiyyəti onlara ələ keçirdikləri hər hansı məkani bütün varlıqları ilə sevib, orada xoşbəxtlik – kosmoqonik harmoniya yaratmağa imkan vermir. Çünki erməni milli kimliyinin strukturunun dağıdıcı nüvəsi gec-tez, fərqi yoxdur, onların “yaradıcı millət” maskasını cırıb, dağıdıcı kimliklərini bu xalqın dünyaya, insana və zamana münasibətlərinin ən əsas reallaşdırma mexanizminə çevirir. Türk dünyasının dilbər guşəsi, mədəniyyət ocağı olan Qarabağ da, müvəqqəti olsa da, erməni dağıdıcı kimliyinin qurbanına çevrildi. Onu bu fəlakətdən məhz türk milli kimliyinin mifoloji nüvəsini təşkil edən “kosmosyaradıcı” xarakteri xilas etdi. Azərbaycan xalqının Qarabağa qayıdışı ilə onun hər daşı, hər torpağı gül açıb çiçəklənməyə başladı. Qarabağ mifləri Qarabağ dünyası və insanını yenidən yaratdı. Başqa sözlə, E.Qliboğlunun türk mifik-identifikativ kimliyi haqqında söylədiyi **“Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi türkün dünyaya baxışının, ictimai şüurunun əsasında durmaqla onu tarixin bütün çağlarında yaradıcı insana çevirmişdir”** tezi [19, s. 31] ümumtürk tarixinin saysız-hesabsız yaradılış faktlarının nümunəsində olduğu kimi, bu dəfə də özünü “türk yaradıcı kimliyinin” həqiqəti (və əslində, qanunu) kimi bir daha təsdiq etdi.

Qarabağdan toplanmış mifoloji mətnlərdə Qarabağ dünyasının obrazı tam, bütöv səciyyəyə malikdir. Onlarda Qarabağ dünyasını təşkil edən bütün mənalı ünsürlər əks olunmuşdur. Bu isə səbəbsiz olmayıb, həmin yaradıcı miflərin məhz Qarabağda yarandığını, Azərbaycan insanının bu məkanda mövcudluğunun mifik təəssüratlarını əks etdirdiyini göstərir. Bu mənada, V.N.Toporovun fikri diqqəti cəlb edir.

Müəllif göstərir ki, “kosmoqonik miflər və kosmoloji təsəvvürlər mifopoetik dünyagörüşün başqa formaları arasında xüsusi yerə malikdir: ona görə ki, kainatın məkan-zaman ölçülərini, yəni insanın mövcudluğunun baş verdiyi şəraiti təsvir edir və mif yaradıcılığının obyektinə ola bilən hər şey ona yerləşdirilir” [153, s. 6].

Real dünya yaşantılarını əks etdirən, yəni saxta olmayan, məkrli niyyətlər, xain məqsədlər güdən adamlar tərəfindən uydurulmayan mifoloji mətnlərdə, dünya bir qayda olaraq, yaxşı ilə pisin, işıqla qaranlığın, yaradılışla dağıdıcılığın, bir sözlə, kosmosla xaosun münasibətləri öz əksini tapır. Qarabağ mifləri də “kosmos” və “xaos” konseptlərinin mənalərini bütün dolğunluğu ilə inikas edir.

V.N.Toporov yazır ki, “kosmos” yunan kəlməsidir və nizam, sahman, quruluş, dövlət quruluşu, hüquqi quruluş, lazım olan ölçü, dünya sahmanı, kainat, dünya, zinət, bəzək mənalara aiddir. Həmin termin mifik ənənələrdə və mifikləşdirilmiş erkən fəlsəfi ənənələrdə tam-bütöv olan, sahmanlaşdırılmış, kainatın konkret qanun və prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış aləmi ifadədir. Kosmosu səciyyələndirən ümumi cizgilərə dünya mifologiyalarının hamısında rast gəlinir. Kosmos xaosa qarşı dayanır. Bu cəhətdən, kosmos həm zaman kontekstində, həm də onu təşkil edən ünsürlərin tərkibi baxımından xaosdan sonrakı pillədə durur (ona nisbətə ikinci sayılır). Kosmos, demək olar ki, əksər hallarda xaosdan, ya da xaos ilə kosmosun arasında mövcud olan ara elementlərdən yaranır. Kosmosla xaos arasında olan münasibətlər zamanı və məkanı eyni zamanda əhatə edir. Bu vəziyyətdə kosmos əksər hallarda onu qıraqdan əhatələyən xaosun içərisində olan bir struktur kimi təsəvvür edilir. Genişlənməkdə və özü özünü təşkil etməkdə (yaratmaqda – *V.Nəsibova*) olan kosmos xaosu qırıqlara itələyir, onu dünyadan qovmağa çalışır, ancaq tam şəkildə aradan qaldırmağı də bacarmır. Xaosun, “ilkin okeanın”, dünyanın hüdudsuzluğunun əhatə etdiyi kosmosun qatlardan (səviyyələrdən) ibarət sxemi müxtəlif mətnlərdə şaquli və üfüqi variantları ilə əvəz oluna bilər. Həmin variantlarda xaosun kosmosdan aşağıda, ya da onun ən qıraq məkanlarında (şimalda, ya qərbdə, kosmosdan qırıqda) yerləşdiyi müşahidə olunur” [42, s. 9-10].

Müəllifin fikrindən göründüyü kimi, xaos kosmosdan zaman və məkan baxımından əvvəl gəlir. Yəni ilkin olan xaosdur, kosmos isə xaosdan yanır. Bu halda **“kosmosu şəklini dəyişmiş xaos”** da adlandırma bilmərikmi?

A.F.Losevin fikrinə diqqət edək. Müəllif yazır ki, “xaos” kosmosdan həm də böyük, iri anlayışdır: “Xaos kosmik birliyin – vəhdətin nəhəng və faciəvi surəti şəklində təsəvvür edilir. Varlıq aləmi bütövlükdə xaosda əriyib; varlıq dünyası xaosdan yaranır, lakin elə xaosun özündəcə məhv olur. Bu səbəbdən xaos bütöv və fasiləsiz, sonsuz və hüdudsuz təşəkkül etmənin (yaradılmanın – *V.Nəsibova*) universal prinsipidir” [35, s. 581].

Alimin xaosu “kosmik vəhdətin nəhəng və faciəvi surəti” adlandırması xaos anlayışına həyat-ölüm konseptindən yanaşmanı ifadə edir. “Kosmos”un həm də həyat anlayışını ifadə etdiyini nəzərə alsaq, xaos həyatı həm yaradan, həm də onu məhv edəndir. Xaosun – kosmosa, kosmosun – xaosa çevrilməsi “həyatın” şəklini dəyişməsi, haldan-hala düşməsi anlamına gəlir. Bu halda ölümün (xaosun) özü elə

şəklini dəyişmiş həyat kimi təsəvvür edilə bilər. Yəni həyat bitmir, istər kosmos halında, istərsə də xaos halında həmişə var olur. İlahi mahiyyətinə vara bilmədiyimiz “həyat/can” bu halda “xaos” və “kosmos” anlayışlarının ortaq mahiyyəti, elmi terminlər desək, korrelyativ əsasıdır.

Cəlal Bəydiyi (Məmmədov) “kosmosun xaosun bir parçası olduğunu, kosmosdan qıraqda olanların hamısının xaos olduğunu və xaosun, ümumiyyətlə, qarışıqlıqlardan və təsadüflərdən ibarət dünya olduğunu” göstərir [5, s. 201; 6, s. 71].

Dünya xalqlarının hamısının mifologiyalarında kosmos və xaos mifik məkan-zamanın (xronotopun) iki ən mühüm ünsürüdür. Bunlarsız, ümumən, mifologiya yoxdur. Bu cəhətdən, Seyfəddin Rzasoy yazır ki, “kosmos və xaos hər bir mifoloji dünya modelinin mütləq məkan-zaman strukturunu təşkil edir. Dünya mifologiyalarının hamısında dünya öz quruluşu etibarilə iki hissəyə bölünür: kosmos və xaos. Kosmos nizamlı dünyanı, xaos onun əksi olan nizamsız dünyanı bildirir. Onlar arasında olan əkslik xaosu “antikosmos”, kosmosu “antixaos” adlandırmağa imkan verir” [31, s. 178].

Xaos və kosmosun bir-birinin “antisi”, yəni “əksi” olması iki mənaya gəlir:

1. Bunlar bir-birindən ayrı təsəvvür olunmur, mütləq olaraq vardırlar. Xaos var olanda kosmos onun nüvəsini (toxumunu), kosmos var olanda xaos onun nüvəsini (toxumunu) təşkil edir. Yəni bunlar bir-birinin içində vardırlar. Kosmos xaosun əksi kimi onu inkar etsə də, eyni zamanda onu öz bətnində gəzdirir, yetişdirir və müəyyən zamandan sonra doğur və elə öz doğduğu “övladının” (xaosun) əli ilə də məhv olur. Xaos da – eləcə. Kosmosu məhv edib, yox etdiyini düşünsə də, kosmos onun bətnində qərarlaşır, doğum vaxtını gözləyir və məqamı gələndə doğularaq öz “anasını” məhv edir.

2. Xaos və kosmosun bir-birinin “antisi”, yəni “əksi” olması onların həm də vahid struktur, sistem daxilində birləşdiyini, qovuşduğunu göstərir. Həmin strukturun, yaxud sistemin adı “dünya modeli”dir.

V.N.Toporova görə, “dünya modeli”ni ən ümumi formada konkret bir ənənədə dünya haqqında mövcud olan dəyərlərin qısa və sadə təsviri kimi müəyyən etmək olar. “Modeli təsvir edilən “dünya” anlayışını insanın və onun var olduğu mühitin qarşılıqlı münasibətləri şəklində anlamaq məqsədmüvafiqdir” [43, s. 161].

Bu fikirdən bəlli olur ki, mifik dünya modelində insan və onun dünyası xaos və kosmosun bir-birini inkar və əvəz etməsi prinsipi əsasında təsvir (təsəvvür) edilir. Bu cəhətdən, mifik dünya modeli insanın şüurunun əsasında durur.

A.Qureviç yazır ki, “dünya modelini reallığı qavramanın zaman, məkan, dəyişmə, səbəb, tale, say kimi, hiss edilənin hiss edilməyəne (yəni duyulanın duyulmayana – *V.Nəsibova*) münasibəti kimi, tək olanın tam olana münasibəti kimi universal anlayışların birləşib-qovuşub yaratdıqları koordinatlar toru hesab etmək mümkündür [34, s. 30].

“Koordinatlar toru” ifadəsi mifik dünya modelinin funksional mənasını daha aydın ifadə edir. Koordinat – istiqamət göstəricisi mənasındadır. Yəni mifoloji dünyaya modelində insanın məkan-zamanda hərəkətinin bütün istiqamətləri onun şüur sistemindəki dünya modelində öz əksini tapmışdı və insan həmin koordinatlar əsasında yaşamını təşkil edirdi.

A.Hacılı mifologiyanın dünya barəsindəki təsəvvürlərin sistemi, çağdaş mədəniyyətin genetik kodu kimi aşkar edildiyini, mifik sistemin hər bir unsurünün ümumdünya modelinin bir hissəsi kimi əhəmiyyət daşıdığını yazır [8, s. 55].

Bu fikirdə dünya modelinin “genetik kod” kimi səciyyələndirilməsi diqqət çəkir. Yəni mif hər bir milli kimliyin nüvəsini təşkil edir. Bu halda mifoloji dünya modeli həmin milli kimliyin genetik özünəməxsusluq sxemini – kodunu müəyyənləşdirmiş (yaxud şərtləndirmiş) olurdu.

Mifopoetik dünya modelini özlüyündə dünyanın obrazı kimi işarələr sistemi hesab edən C.Bəydili (Məmmədov) yazır ki, “mifoloji dünya modelinin özlüyündə ikili qarşıdırmalar (binar oppozisiyalar) sistemi dayanır ki, kifayət qədər sayda olan həmin qarşıdırmalar da əsas etibarilə məkan və zamanla bağlıdır” [4, s. 34].

Müəllifin ikili qarşıdırmaların bilavasitə məkan və zamanla bağlılığını vurğulaması mifin (mifik dünya modelinin) “insan-insan”, “insan”-dünya münasibətlərinin əsasında durduğunu, mifoloji dünya modelinin, sadəcə, donuq bir təsəvvür (şəkil) olmadığını, canlı həyatı təşkil etdiyini göstərir. Həmin təşkilolunmanın əsasında isə “kosmos-xaos” əvəzlənmə silsilələri durur.

F.Qurbanov yazır ki, xaos-kosmos münasibətlərində “xaosdan müəyyən münasibətlər sisteminin dinamik təşəkkülü, sonradan yenə xaosa çevrilmə var. Proses daim dəyişən, hərəkət edən, özündə müxtəlifliyin ayrı-ayrı görüntülərdə vəhdətini əks etdirən bir şey olur” [30, s. 65].

S.Rzasoy F.Qurbanovun bu fikrini belə şərh edir. “Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə (F.Qurbanovun fikrinə – *V.Nəsibova*) görə:

- Xaos kosmosun əsasını təşkil edir;
- Məkan bir bütöv kimi xaos və kosmosun vəhdətindən təşkil olunur;
- Xaos kosmosun enerji – həyat qaynağıdır;
- Xaosdan kosmosun yaradılışı bütöv və fasiləsiz, sonsuz və hüdudsuz təşəkkülün universal prinsipidir;
- “Xaos-kosmos-xaos-kosmos...” əvəzlənməsi dinamik təşəkkül, yaranış prosesidir;
- “Xaos-kosmos-xaos-kosmos...” əvəzlənməsi rəşional düşüncə üçün hələlik (bəlkə də, əbədilik) dərk olunmayan ritmik prosesdir” [32, s. 75].

Bütün bu fikirlər göstərir ki, mifologiyada yaradılış “xaos-kosmos...” əvəzlənmələri şəklində baş verir. “Kosmoqoniya” dedikdə xaosdan kosmosun yaranması nəzərdə tutulur.

A.M.Saqalayev yazır ki, “miflərdəki bütün intriqaların məna sisteminin alt qatında kosmoqonik akt mexanizmi gizlənilir” [39, s. 30].

Müəllifin fikrindən bəlli olur ki, kosmoqoniya mifik mətnin poetik sisteminin bütün səviyyələrində mövcuddur. Yəni mif həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı element və səviyyələri şəklində yaradılışa – kosmoqoniyaya xidmət edir.

Hər bir mifoloji dünya modeli mif çağы insanı üçün sakral idi. Füzuli Bayatın yazdığı kimi “ilk yaradılış müqəddəs hesab edildiyinə görə sonra gələn yaradılış aktlarının hamısı üçün başlanğıc rolunu oynayır”dı [3, s. 77].

Bu fikirdən də bəlli olur ki, mifoloji mətnlərdə mövcud olan yaradılış aktlarının hamısı ilk yaradılış aktının müxtəlif səviyyə və şəkillərdə təkrarlanmasından ibarətdir. Burada “səviyyə” dedikdə dünya modelinin üçlü quruluşunun səviyyələrini nəzərdə tuturuq. Dünya modeli şaquli baxımdan, əsasən, üç səviyyədən (göy dünyası yeraltı dünya və yerüstü dünya) ibarətdir. Bu səviyyələrdə baş verən yaradılış aktlarının hamısının sxemini ilk əcdadın yaradılış aktı təşkil edir. Yəni bütün obrazlar ilk əcdadın yaradılış formulunu təkrarlayır.

Məlumdur ki, mifologiyada bu gün bizim “cansız” hesab etdiyimiz hər bir şey canlı şəkildə təsəvvür edilirdi. Ona görə də miflərdə yaradılış aktlarına, əsasən, doğuluş şəklində rast gəlinir.

L.A.Sedov bu haqda dünya miflərinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, “doğuluş” ən qədim vaxtlardan, ümumiyyətlə, məhsuldarlıq-artımla, xüsusilə də yer-torpağın həyat yaradan gücü ilə əlaqəli təsəvvür edilmişdir. Həmçinin canlıların heç birinin ölməməsi, təzədən bu dünyaya dönmək üçün müvəqqəti ölmələri və təkrar doğulmaları barəsindəki təsəvvürlər də doğuluş anlayışı ilə əlaqədardır. Doğuluş barəsindəki təsəvvürlərin kosmikləşdirilməsi, bioloji, cinsi təzahür aktlarının astral, planetar səviyyələrə aid edilmə prosesləri isə (müqayisə et: günəş və ayın ölüb-dirilmənin simvollaşdırılmasında ayrıca rolu; neolit çağında qadın və kişi simvollarının günəş və ay təsvirləri ilə tədrici əvəz edilməsi) və başqa təbiət prosesləri mifoloji şüurun inkişafının daha sonrakı dövrünə aiddir” [40, s. 385].

Müəllifin bu dedikləri “eynilə” türk mifologiyasına da aiddir. S.Rzasoy göstərir ki, qəhrəmanlıq tipologiyasının bütün mifoloji sistem element və xassələrini özündə daşıyan “Oğuznamə” eposu da qəhrəmanın - Oğuz kağanın doğuluşu ilə başlanır. “Doğuluş” bir mifologem olaraq mifoloji kosmogenezin əsasını təşkil edir. Mifoloji dünya modelində gerçəkləşən dünyanın strukturunun bütün özünə-məxsusluğu bu doğuluşa münəcər olunur. Doğuluş öz strukturuna görə qatbaqat paradigmatik quruluşa malik mürəkkəb semiotik sistemdir. Burada doğuluş – yaradılışla bağlı müxtəlif süjet, mifologem və obrazlar biri-biri ilə paralelləşmiş və biri-birinə transformasiya olunmuşdur. “Oğuz kağan” mifində də müxtəlif mifoloji təsvir kodlarının (zooloji, antropoloji, astral və s.) biri-birinə kodlaşmasını müşahidə edirik. Oğuz kağanın bir insan olaraq doğuluşu eyni zamanda canlı və cansız dünyanın bütün mənalı ünsürlərinin doğuluşunu özündə işarələyir. Bu da öz növbəsində həmin kodları təcəssüm etdirən mif tiplərinin bir-biri ilə paradigmatik bağlılığından irəli gəlir. Bütün miflər vahid kosmoqonik mif ətrafında birləşir [31, s. 90-91].

Mifoloji yaradılış konsepsiyası ilə əlaqədar bütün bu nəzəri fikirlər Qarabağ folklor mühitindən toplanmış çoxsaylı mətnlərin hamısında [bax: 20-29] öz təsdiqini tapır. Bu cəhətdən, Qarabağ mifoloji mətnlərində yaradılış aktları dünya modelinin bütün elementləri üzrə mükəmməl poetik göstəricilər nümayiş etdirir.

Qarabağ regionu miflərinin birində Adəm atanın yaradılışından bəhs olunur. Mətndə nəql olunur ki, bizim əcdadımız Adam atadır. Onu torpaqdan qayıdırblar. Özü də çox köntöy qayırmışlar. Görüblər ki, çox yoğundu, başlayıblar bunu yonmağa. Yonduqca bunun yonqarını o yana atmayıblar. Bir yerə toplayıblar. Bu yonqardan mal düzəldiblər. Adam atanın da yetmiş iki uşağı olub [20, s. 15].

Bu, kiçik bir yaradılış mətnidir. Ancaq mətnin kiçikliyinə rəğmən, burada yaradılışın “bütün tarixi” öz əksini tapmışdır. Prosesi ardıcılıqla izləyək:

1. İlk əcdadın yaradılması:

Bu mifik mətnə insanın yaradılması haqqında olan bütün miflərdə olduğu kimi, ilk əcdadın, ilk atanın yaradılışdan söhbət gedir. Çünki mifə görə, bütün insanlar ilk əcdaddan törəyir. O, ilk ata, ilk əcdad, ilk insan hesab olunur.

Elmdə ilk əcdad funksiyaları baxımından “mədəni qəhrəman” da adlanır. Y.M.Meletinski mədəni qəhrəman haqqında yazır ki, “Bunlar insanlar üçün müxtəlif əşyaları (odu, mədəni bitkiləri, əmək alətlərini) əldə edən, yaxud yaradan, insanlara ov etməyin, torpaq becərməyin qaydalarını, sənətkarlığı, incəsənəti öyrədən mifoloji personajlardır. Onlar sosial və dini qaydaları, mərasimləri və bayramları, nikah qaydalarını və s. müəyyənləşdirirlər” [37, s. 638].

Aynur Fərəcova isə yazır ki, “ilk əcdad, mədəni qəhrəman və demiurq eyni bir obrazın (ilk insanın) müxtəlif inkişaf mərhələlərinin adlarıdır. Mif qəhrəmanı ona görə ilk əcdad adlanır ki, bütün qalan insanlar ondan törəyir. Bu, mifik qəhrəmanın ilkin funksiyasıdır. O, ilk növbədə xalqı törətməlidir. Lakin daha sonra törətdiyi insanlar üçün yaşam qaydaları müəyyənləşdirməli, qayda-qanun qoymalı, ilk əşyaları, ilk ov alətlərini və s. düzəltməlidir. Bu isə ilk əcdadın mədəni quruculuq fəaliyyətidir. İlk əcdadın bu mədəni quruculuq fəaliyyətinə görə biz onu artıq mədəni qəhrəman adlandırırıq. Mədəni qəhrəmanın yaradıcılıq fəaliyyəti gücləndikcə o, artıq ümumiyyətlə yaradıcıya, yaradıcı başlanğıca, tanrı-qəhrəmana çevrilir. Bu halda biz yaradıcı fəaliyyəti ön plana çıxan, daha çox yaradıcı obraza çevrilən, ilahiləşən, tanrılaşan mədəni qəhrəmanı artıq demiurq adlandırırıq. Göründüyü kimi, ilk əcdad, mədəni qəhrəman, demiurq eyni bir obrazın – ilk insanın inkişafının müxtəlif mərhələlərinin adlarıdır” [7, s. 17-18].

Qeyd edək ki, Şakir Albaliyev A.Fərəcovanın “ilk əcdadın istər mədəni qəhrəman, istərsə də demiurq olaraq eyni bir obrazın, yəni ilk insanın inkişafının müxtəlif mərhələlərinin adları olması” fikri ilə razılaşsa da, demiurqla bağlı verilmiş izahı dolğun hesab etmir. Ş.Albaliyev yazır: “Müəllif (A.Fərəcova – V.Nəsibova) burada demiurq terminin “usta” mənasına fikir verməmişdir. Lakin A.Fərəcovanın ilk əcdadın paradiqması olan mədəni qəhrəmanın yaradıcı fəaliyyətinin zamanla daha da aktivləşməsi, daha çox yaradıcı obraza çevrilməsi, ilahiləşməsi, tanrılaşması haqqında fikrini də kənara qoya bilmərik” [1, s. 208].

2. Mifik ilk əcdad və Adam ata paralelizmi:

Qeyd etdiyimiz kimi, təhlilə cəlb etdiyimiz mətn bütün poetikası ilə bir mif mətnidir. Lakin burada “Adam ata” obrazı bizi bir qədər çaşdırır. Çünki biz “Adəm ata”-nı dini obraz, yəni vəhy dinlərinə məxsus obraz kimi tanıyıyıq. Yəni burada mifik İlk Ata ilə dini Adəm/Adam obrazının bir-birinə qovuşduğunun şahidi oluruq.

M.B.Piotrovski yazır ki, yəhudi dilində “insan” mənasını bildirən Adam “Bibliya” qissələrində ilk insandır... Adam müsəlman mifologiyasında da ilk insandır və “Bibliya”dakı Adama uyğundur. Allah Adamı “Quran”ın bir versiyasına görə – gildən (7:11), digər versiyasına görə – yerdəki tozdan (3:59) yaratmışdır [38, s. 39, 43].

Verilmiş məlumatdan aydın olur ki, təhlil etdiyimiz mif mətnində Adamın torpaqdan yaradılmasının göstərilməsi “Quran”a uyğundur. Bu cəhətdən, “İslam” sözlüyündə göstərilir ki, Adəm – ilk insan və bəşəriyyətin atası hesab edilir. “Quran” ayələrinə görə, Allah Adəmi su ilə qarışdırılmış gildən yaratmış sonra ona ruh vermiş və bütün mələklərə insana səcdə etməyi buyurmuşdur [11, s. 11].

Beləliklə, mifdə təqdim olun “Adam ata” obrazı poetik strukturu baxımından iki mənə qatından ibarətdir:

a) Dini mənə qatı;

b) Mifik mənə qatı.

Yəni bir obrazda mifik ilk əcdad obrazı ilə dini ilk əcdad obrazı bir-birinə qovuşmuşdur.

2. “Adam ata”nın mifik cizgiləri:

Dini ənənələrin hamısında Adəmin Allah tərəfindən yaradılmasından bəhs olunur. Bütün varlıq aləminin, külli-kainatın yaratıcısı olan Allahın bütün yaratdıqları mükəmməldir. Çünki varlıq aləmində ondan mükəmməl yaratıcı ümumiyyətlə yoxdur. Ancaq bizim təhlil etdiyimiz mifdə “Adam ata”nın təhkiyə modelində isə bir yox, bir neçə yaratıcını, özü də öz işinin ustası olmayan sənətkarları görürük: “Onu torpaqdan qayırlar. Özü də çox köntöy qayırmışlar”.

Göründüyü kimi, mif mətnində “Adam ata”-nı Allah yox, ustalar düzəldirlər. Burada “Adam ata”nın “ustasının” məhz Allah olmadığı onu düzəldən ustaların öz işlərində naşı olmaları, hələ kamil usta olmamaqları açıq-aydın təsdiq olunur.

Mətnə “Adam ata”-nı düzəldənlərin “usta” olmaları bu mətnin bilavasitə mif mətni olduğunu ortaya qoyur. Digər tərəfdən, bu halda həmin ustaların kimliyi ortaya çıxır. Mətnədən məlum olur ki, bu ustalar nəinki ilk insan olan “Adam ata”-nı, hətta onun heykəlinin yonqarlarından mal-heyvanları da düzəltdimilər.

“Adam ata”-nı düzəldənlərin usta olmaları bizim yadımıza dünya mifologiyalarındakı İlk Əcdad obrazının funksiyalarından biri olan “demiurq”-u salır. Aynur Fərəcovanın göstərdiyi kimi, ““ilk əcdad”, “mədəni qəhrəman” və “demiurq” eyni bir obrazın (ilk insanın) müxtəlif inkişaf mərhələlərinin adlarıdır” [7, s. 17].

Mifoloji mətnlərdə demiurq məhz usta kimi təqdim olunur. “Böyük Rus ensiklopediyası” demiurqu “mifoloji personaj, kosmoqonik miflərin əsas qəhrəmanı,

kosmik və mədəni obyektlərin, insanların yaradıcısı” [9], digər bir qaynaq isə qədim Yunanıstanda azad sənətkar, rəssam, usta [10] kimi təqdim edir. Beləliklə, təhlil etdiyimiz mif mətnində “Adam ata”-nı düzəldən (qayıran) ustalar mifik usta demiurq, yəni elə İlk Əcdadın özüdür.

3. “Adam ata” haqqında mifin türk etnosunun Qarabağ torpağındakı fasiləsiz yaşam tarixini əks etdirməsi:

Göründüyü kimi, “Adam ata” haqqında mifin yaradılış konsepsiyası bəşər tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirir. Burada biz mifik Adam atanın da, dini Adəm atanın da tarixlərinə şahid ola bilirik. Mətnin həm məzmun, həm yaradılış konsepsiyası, həm dialektik-fəlsəfi ritorikası baxımından bütövlüyü, kamilliyi Qarabağın mif çağından tutmuş bu günə kimi məhz türk torpağı, Azərbaycan eli olduğunu birbaşa təsdiq edir.

İnsanın yaradılışı haqqında Qarabağdan toplanmış başqa bir mif mətnində deyilir ki, Allah-tala insanı yaradanda deyib ki, nə təhər edim, bu, qəribçilik çəkməsin. Dünyanın dörd küncündən torpaq gətirtirdi. Həzrəti Cəbrayıl, Həzrəti Azrayıl, Həzrəti Mikayıl və Həzrəti İsrafilə dünyanın dörd küncündən torpaq gətirdi ki, bu adam harda ölsə, özü qərib olmasın [21, s. 11].

Bu, bir sırf mif mətnidir. Heç şübhəsiz ki, mətnədə adları çəkilən mələk obrazlarının hamısının altında, elə bütöv mətnədə olduğu kimi, ilk yaradılış mifi yatır. Yəni ilkin mif dini motivlərə transformasiya olunmuşdur. Bu mətnədə bizim diqqətimizi əsas cəlb edən torpaq obrazıdır. Ancaq mətnədəki torpaq, sadəcə, yaradılışın vasitəsi, ünsürü olmaqla qalmayıb, özündə böyük bir fəlsəfəni əks etdirən mifik-millî konseptdir. Bu fəlsəfə insanla onun yarandığı torpaq arasında bioloji-mənəvi, etnik-fizioloji, milli-genetik bağların olması məsələsidir.

Qeyd edək ki, bu mif mətninin etioloji semantikasi Nərmin Babayeva tərəfindən geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Müəllif mətnədəki torpaq elementinin semantikasını çox maraqlı şəkildə izah etmişdir. Əvvəlcə onun təhlil və fikirlərinə diqqət edək.

N.Babayeva əvvəlcə bu mif mətnini miflərin təsnifat sistemində hansı tematik növə aid olduğunu təhlil edərək, onun məhz etioloji mif olduğunu müəyyənləşdirmişdir: “Janr tipologiyasına görə etioloji mif olan bu mətnədə insanın nə məqsədlə torpaqdan yaradılmasının səbəbi izah olunub. Səbəb isə bütün etioloji miflərdə olduğu kimi çox sadədir: Allah istəyib ki, insan yer üzərində qəribçilik çəkməsin, yəni darıxmasın. Ona görə də ilk insanı (Adəm peyğəmbəri) düzəldəndə dünyanın dörd bir tərəfindən torpaq gətizdirib ki, dünyanın hər yeri insana doğma olsun” [2, s. 86-87].

Müəllif daha sonra sözü gedən mifin ideokultura baxımından iki qatdan – mifik və islami qatlardan ibarət olduğunu müəyyənləşdirir. N.Babayevaya görə, burada İslam qatı zahiri örtüyü təşkil edir. Mətnin özəyində sırf mif mətni durur.

N.Babayeva yazır: “Zahirən islami görüşlərlə bağlı olan bu mətnin də əsasında ilkin etioloji mif durur. İslam dinində Allahın insanı yaradarkən o darıxmasın deyə dünyanın hər tərəfindən torpaq gətizdirməsi haqqında bilgi yoxdur. Bu

cəhətdən, təhlil etdiyimiz mətndə ilkin mifik təsəvvürlər islami görüşlərə transformasiya olunub” [2, s. 87].

İndi isə N.Babayevanın bizi maraqlandıran “torpaq” konseptini necə təhlil etdiyinə və hansı qənaətə gəldiyinə diqqət edək. O yazır: “Mif mətni ilkin insanın malik olduğu düşüncənin primitiv idraki imkanlarının hüdudlarını (sərhədlərini) əks etdirir. Burada insanın torpaqdan yaranması göstərilmişdir. Bütün bitkilərin torpaqdan cücərib qalxdığını görən ibtidai insan hesab etmişdir ki, insanlar da torpaqdan yaranmışdır. Mətndə insanın dünyanın dörd bir tərəfindən gətirilən torpaqdan yaradılması faktının əsasında ilkin insanın torpağa bəslədiyi doğmalıq hissləri də durur. Təsadüfi deyildir ki, insan torpağı həmişə “ana torpaq” deyə adlandırmışdır. “Ana torpaq” – mifik görüşləri əks etdirən anlayışdır. Burada torpağın ana olaraq insanları doğması haqqındakı mifik təsəvvürlər gün kimi aydın şəkildə əks olunmuşdur. Təhlil etdiyimiz mifdə də insanın bədənində dünyanın hər yerindən gələn torpaqdan istifadə olunmasının əsasında insanın torpağın, yerin övladı olması haqqında təsəvvürlər durur” [2, s. 87].

N.Babayevanın bu təhlili ilə tam şəkildə razılaşmaqla bərabər, aşağıdakı məqamları vurğulamaq istəyirik:

Birinci məqam insanın ilk yaradılışında istifadə olunmuş torpağın məkan mənsubiyyətidir. Mifə görə, ilk insan dünyanın “dörd küncündən” gətirilmiş torpaqdan xəlvə olunmuşdur. Bu halda belə bir sual meydana çıxır: Bəs yaradılışın baş verdiyi məkan dünyanın harasıdır?

Əlbəttə, mətnin zahiri qatında bu barədə heç bir məlumat verilmir. Lakin mətnin dini mətn yox, məhz mifoloji mətn olduğunu nəzərə aldığımızda bunu müəyyənləşdirmək, yəni dünyanın dörd tərəfindən (“küncündən”) gətirilmiş torpağın məhz dünyanın harasında insan şəklində emal olunduğunu bilmək çox asandır.

Mifologiyada dünyanın həm üfüqi (horizontal), həm də şaquli (perpendikulyar) quruluşunda “mərkəz” nöqtəsi var. “Mərkəz” hər bir mifoloji dünya modelində ən mühüm konseptdir. Çünki İlk Əcdad, İlk İnsan hökmən mərkəz məkanı ilə bağlı olur. Daha aydın desək, İlk Əcdadın olduğu yer dünyanın mərkəzi hesab olunur.

Torpaq mifik yaradılışın ən mühüm ünsürüdür. Torpaq və digər ilkin mifoloji stixiyalar haqqında fundamental tədqiqatların [bax: 12-18] müəllifi olan Ramazan Qafarlının yazdığı kimi, ulu əcdadın həyata göz açanda ilk gördüyü aydın səma, göy – qaralıb işıqlaşan “hava”, günəş – “od”, yer – “torpaq” və dəniz, çay, göl – “su” olmuşdur [18, s. 144].

Torpaq məkan kimi bilavasitə mərkəz anlayışı ilə bağlıdır. Məkanın cəhətləri və mərkəzi nöqtəsi torpaqla bağlı olub, bilavasitə torpağın üzərində reallaşan mifoloji koordinatlar sistemidir. Mərkəz bu sistemdə cəhətlərin kəsişdiyi nöqtəni təşkil edir. Sistemin əsas cəhəti isə mərkəzin müqəddəs (sakral) sayılmasıdır.

Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, dünya modelində üfüqi və şaquli səviyyələrin kəsişdiyi mərkəz xüsusi simvolik mənaya malikdir. “Dünyanın məkan zaman modeli onun mərkəzi ilə əlaqəli əsas kosmoloji obyektlərin vasitəsilə təcəssüm olunur” [45, s. 22].

V.N.Toporov göstərir ki, “dünyanın mərkəzi – məkan və zaman sistemində ilk yaradılış aktının gerçəkləşdiyi yeri və zamanı bildirən nöqtə kimi maksimum dərəcədə sakral sayılır” [44, s. 13].

Bu fikirdə diqqət çəkən məqam mərkəz nöqtəsinin həm məkan, həm də zamanla bağlı olmasıdır. Yəni mərkəz, S.Rzasoyun yazdığı kimi, “həm də “ilk zaman” fiquru ilə bağlıdır. Mifoloji düşüncə adi, empirik zamanla sakral zamanı fərqləndirir” [33, s. 53].

“İlk zaman” dünyanın başlanğıcının ilk zaman kəsimidir. Y.M.Meletincki yazır ki, “Mifoloji dövr – ilk əşyalar və ilk hərəkətlərin, yəni ilk odun. İlk nizənin, ilk evin və sairənin zamanıdır” [36, s. 53].

Mifik məkanın ümumi quruluşu haqqında bu nəzəri fikirlər işığında təhlilə cəlb etdiyimiz Qarabağ mifinin məkan strukturuna nəzər yetirdiyimizdə burada beş məkan elementinin olduğunu deyə bilərik: dünyanın dörd tərəfi (mifdə: “dörd küncü”) və həmin tərəflərin kəsişdiyi mərkəz nöqtəsi.

İndi isə daha bir mühüm və bəlkə də, ən əsas sual meydana çıxır: Qarabağ mifində təsvir olunmuş məkanın mərkəzi nöqtəsi haradadır?

Təbii ki, bu mərkəzi məkan elə Qarabağ torpağının özüdür. Çünki mifoloji konsepsiya və onun məntiqinə görə başqa cür ola da bilməzdi. Belə ki, hər bir mifin mənsub olduğu məkanın “tarixi”, “hekayəsi”, “sənədi”, “pasportu” olması məlum elmi reallıqdır. Qarabağ insanının şüur sistemində mövcud olan mif özünün arxitektontik strukturu ilə bütün hallarda Qarabağ torpağına aid və mənsubdur.

Bu məqamda R.Qafarlının bir fikri tam şəkildə yerinə düşür. Alimə görə, “mifoloji məkanın keyfiyyəti nəsil, tayfa, soy mənsubluğu ilə müəyyənləşir” [17, s. 345]. Başqa sözlə, məkanla etnos mifdə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Bu cəhətdən, Qarabağdan toplanmış mif mətni Azərbaycan-türk etnosuna məxsus olduğu kimi, mifin yaşadığı məkan da Azərbaycan-türk etnosuna məxsusdur.

Qarabağ torpağından toplanmış digər bir mif mətni də yuxarıda deyilənləri başqa məzmununda təsdiq edir. Mətnə deyilir ki, Allah bəndəni (insanı) yaratmaq istəyirmiş. Onun özünün neçə dənə mələyi var imiş. O, mələklərdən hansını göndərsə, yerdən torpaq gətir, torpaq qışqırır. Heç biri gətirə bilməyib. Mələklər enəndə torpaq elə vahimə çıxardıb ki, məni götürmə. Axırda bu mələklərin heç biri işi yaratmır. Allah Əzrayılı çağırır. Deyir, get torpaqdan bir az götür gəl. Əzrayıl deyir ki, qurban olum, axı bir belə mələklər gedib, torpaqdan götürə bilməyib. Torpaq vahimə çıxardır ki, məndən götürməyin. Yaralamayın məni.

Torpaq da özü bir canlıdır. Axırda Allah-tala əmr eləyir ki, mən sənə deyirəm, get, götür, gəl.

Əzrayıl enir torpağın üstünə. Torpaq vahimə qaldırır, çığırır, bağırır ki, yox, mənə toxunma, məni yaralama. Əzrayıl deyir ki, ə, səndən aparıramsa, sənə də qayıdacaq.

Onun üçün görürsən, deyir, insan torpaqdan yaranıb, torpağa da qismət olacaq. Get indi yüz illik, min illik qəbri aç, gör, orda bir şey qalıb? Torpaq olub, çıxıb

gedib. Ondan sonra torpaq rahatlıq tapıb. Deyib ki, əgər mənə qayıdacaqsız, olar [22, s. 5].

Bu mətndə də Qarabağ türkünün etnik-mədəni şüur tarixinin ən nəhəng düşüncə mərhələsi (mifoloji və islami düşüncə mərhələləri) bir-biri ilə üzvi şəkildə qovuşmuşdur. Yuxarıdakı mifdən fərqli olaraq, burada məkanın strukturu şaqulidir, yəni göy-yer modelinə əsaslanır. Bu mətn də öz növbəsində Qarabağ mifi ilə Qarabağ torpağının etnik-ideoloji vəhdətini nümayiş etdirir.

Qarabağdan insanın yaradılışı ilə bağlı toplanmış mətndlərdə türkün ümumən təbiətə və gözəlliyə humanist münasibəti öz əksini tapmışdır. Bir mifoloji mətndə gözü qırıq, yəni qıyıq insanların necə yaranmasından bəhs olunur. Mifdə deyilir ki, gözü qırıq adamlar güllə atıb maralı yaralayıblar. Maralın sahibi onu sağan vaxtı baxıb ki, südü qanlıdır. Ondan sonra həmin sağan adam deyib ki, sənə güllə atanı görüm, gündüz “qürrabrı” olsun, səni görüb ata bilməsin [20, s. 21].

Bu mif mətni birbaşa Qarabağı insanının tarixini nəql edir. Göründüyü kimi. mətn qıyıq gözlü insanlar barəsindədir. Qıyıqgözlülük Qarabağ torpağının ən qədim və ilk sahiblərim olan qıpçaq türklərinə məxsus antropoloji keyfiyyətdir. Tarixdə onlar alban adı ilə qalmışlar. Qarabağın alban türkləri isə Çar Rusiyasının Qarabağa köçürdüyü ermənilər tərəfindən zorla erməniləşdirilməyə məruz qalmışdır.

Nəticə

1. Tədqiqat göstərdi ki, miflər hərfən “rəvayət, söyləmə” anlamında olsa da, onlar, əslində, cəmiyyətin inkişaf tarixinin ilk mərhələsi kimi bir “tarix”, yəni “mif-fik tarix”dir.

2. Qarabağ folklor mühitində mifoloji mətndlərin (mifik əfsanə, rəvayət, nağılların, inanc mətndlərinin s.) cəmiyyət bolluğu və məzmun zənginliyi də Qarabağın qədim türk mühiti olduğunu, Azərbaycan türklərinin bu regionun yerli və ilkin əhali olduğunu birbaşa təsdiq edir.

3. Qarabağ regionu miflərində öz əksini tapmış yaradılış konsepsiyası bəşər tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirir. Onlarda mifik Adam atanın da, dini Adəm atanın da tarixləri bir-birinə qovuşmuşdur. Mətndlərin həm məzmun, həm yaradılış konsepsiyası, həm dialektik-fəlsəfi ritorikası baxımından bütövlüyü, kamilliyi Qarabağın mif çağından tutmuş bu günə kimi məhz türk torpağı, Azərbaycan eli olduğunu birbaşa təsdiq edir.

4. Qarabağdan toplanmış miflərdə bu regionun ən qədim sakinləri olan qıpçaq türklərinin necə yaranmasından da bəhs olunur. Gözü qırıq, yəni qıyıq insanların necə yaranmasından bəhs olunur. Gözü qırıq, yəni qıyıq insanların necə yaranmasından bəhs edən mif məhz onları nəzərdə tutur. Qıyıqgözlülük Qarabağ torpağının ən qədim və ilk sahiblərim olan qıpçaq türklərinə məxsus antropoloji keyfiyyətdir. Tarixdə onlar alban adı ilə qalmışlar. Qarabağın alban türkləri isə Çar Rusiyasının Qarabağa köçürdüyü ermənilər tərəfindən zorla erməniləşdirilməyə məruz qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Albaliyev Ş.Ə. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasi / Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2024, 274 s.
2. Babayeva N.R. Azərbaycan folklorunda etioloji miflərin semantikasi / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2024, 174 s.
3. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. Cilt 1. İstanbul: Ötüken, 2007, 380 s.
4. Bəydili (Məmmədov) C. Dünya modeli / Azərbaycan filologiyası, V kitab. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003, s. 34-37
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
6. Bəydili (Məmmədov) C. Xaos anlayışı mifologiyada / “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, Səda, 2004, s. 71-78
7. Fərəcova, A.A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət problemi / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2017. – 153 s.
8. Hacı A. Dünya ağacı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI kitab. Bakı: Səda, 2002, s. 55-73
9. <https://bigenc.ru>
10. <https://ru.wiktionary.org/wiki/демиург>
11. İslam: Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Enklopedik lüğət. Tərtibçi müəlliflər: Aydın Əlizadə, Elsevər Səmədov. Bakı: “3 sayılı Bakı Mətbəəsi” ASC, 2016, 308 s.
12. Qafarlı, R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU nəşri, – 1999. – 448 s.
13. Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU nəşri, – 2002. – 758 s.
14. Qafarlı, R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (bərpa, genezis) / – Bakı: Ağrıdağ, – 2004. – 232 s.
15. Qafarlı, R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (mifik dünya modeli, təsnifat) / R.Qafarlı. – Bakı: Ağrıdağ, – 2004. – 236 s.
16. Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası) / (filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / –Bakı, 2010, –59 s.
17. Qafarlı, R. Mifologiya [6 cildə] / Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2015. – 454 s.
18. Qafarlı, R. Mifologiya [6 cildə] / Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2019. – 432 s.
19. Qaliboğlu, E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri / E.Qaliboğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020, –180 s.
20. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / I kitab. Toplayıcılar: İ.Rüstəzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

21. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / II kitab. Toplayıcılar: Ə.Əsgər, İ.Rüstənzadə, T.Orucov, Z.Fərhadov. Tərtib edən: İ.Rüstənzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 483 s.
22. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / III kitab. Tərtib edən: İ.Rüstənzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.
23. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / IV kitab. Toplayanlar İ.Rüstənzadə, S.Bağdadova. Tərtib edən: İ.Rüstənzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 458 s.
24. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / V kitab. Toplayanlar İ.Rüstənzadə, Z.Fərhadov. Tərtib edən: İ.Rüstənzadə. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2013, 451 s.
25. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / VI kitab. Toplayıb tərtib edən L.Qaqıfçı (Süleymanova). Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2013, 465 s.
26. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / VII kitab. Toplayıb tərtib edən L.Qaqıfçı (Süleymanova). Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2014, 444 s.
27. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / VIII kitab. Toplayıb tərtib edən İ.Rüstənzadə. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2014, 440 s.
28. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / IX kitab. Toplayıb tərtib edən və süjet göstəricisinin müəllifi İ.Rüstənzadə. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2014, 401 s.
29. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / X kitab. Toplayıb tərtib edən İ.Rüstənzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 381 s.
30. Qurbanov F. Sinergetika: xaosun astanasında. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 315 s.
31. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
32. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 436 s.
33. Rzasoy S. Nizamini “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor və təsəvvüf. Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 344 s.
34. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Наука, 1984, 350 с.
35. Лосев А.Ф. Хаос / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 579-581
36. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва: 1976
37. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634-640
38. Пиотровский М.Б. Адам / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 39-43
39. Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифа. Новосибирск: Наука, 1992, 176 с.
40. Седов Л.А. Рождение / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 385-386

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

41. Топоров В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 6-9
42. Топоров В.Н. Космос / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 9-10
43. Топоров В.Н. Модель мира / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 161-164
44. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сборник статей). Москва: 1988, с. 7-60
45. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск: 1988

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 08.02.2024
Son variant: 19.02.2024*